

ФІЛОСОФІЯ

УДК 101.1

АНАЛІЗ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ФІЛОСОФІЄЮ І НАУКОЮ ЗАСОБАМИ ЛОГІКИ

Ігор Дуцяк

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-41-50*

Проблема з'ясування відношення між філософією і наукою виникла від часу зародження філософії. Від часів становлення філософії в Стародавній Греції сформувалося уявлення, що пізнавальна діяльність, на який би об'єкт вона не була спрямована, є філософією. Отже, відношення між наукою і філософією тлумачили як відношення частини до цілого — наука є частиною філософії. З часом, у міру накопичення і систематизації знань в окремих галузях пізнавальної діяльності, із формуванням у них специфічної методології пізнавальної діяльності, відбулося певне унезалежнення цих галузей від філософії. Відтак почало формуватися уявлення про деякі галузі пізнавальної діяльності як про окремі науки, які не є частиною філософії. Стало зрозумілим, що між ними і філософією повинно бути якесь інше відношення. Стосовно цього питання і досі нема загальноприйнятого тлумачення.

Складність виявлення відношення між філософією і наукою значно зумовлена тим, що сучасна філософія — це низка різних напрямів, у яких ці поняття тлумачать суперечливо. Для прикладу, означення філософії, що їх дають представники позитивістського, екзистенціалістського, релігійного спрямувань, є взаємонесумісними. Очевидно, що філософ, який поділяє основні положення певного спрямування, вважає інші означення філософії хибними. З іншого боку, дослідники науки (а це головно філософи, які вже поділені між собою належністю до того чи іншого філософського напрямку) не можуть дійти єдності у визначенні суттєвих ознак науки. В підсумку наявність різних тлумачень як філософії, так і науки, зумовлює різні тлумачення відношення між ними. Отже, питання це потребує додаткового аналізу, пошуку аргументів, засобом яких певні варіанти відношення можна було б відкинути, а один — прийняти.

Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлена, окрім іншого, тим, що в процесі аналізу відношення між філософією і наукою є змога точніше окреслити зміст кожного із цих термінів. Це особливо важливе для

філософії. Адже наявний плюралізм стосовно розуміння суттєвих ознак і предмета філософії приводить до формування її як множини несумісних учень. Різні тлумачення суттєвих ознак і предмета філософії визначальні для змісту філософських праць кожної конкретної концепції. Для прикладу, якщо хтось визначає, що філософія є “вчителькою життя”, то філософські праці такого автора міститимуть аналіз правильності стратегії й тактики життя, аналіз ієрархії життєвих цінностей; якщо хтось визначає предметом філософії світогляд, то очевидно, що змістом філософських праць буде аналіз світогляду; якщо хтось визначить предметом філософії методологію наукового пізнання, то відповідним буде зміст цієї філософії. Така залежність змісту філософії від означення її предмета призводить до ускладнень у разі опанування філософії її споживачами. Як повинна за таких обставин чинити особа, яка має потребу поглибити філософські знання? Якщо нефілософ прагне опанувати філософію, то він змушений насамперед ознайомитися з усіма наявними в ній концепціями. Далі ця особа повинна намагатися виявити серед усіх концепцій ту, яка відповідає дійсності, тобто вибрати, прийняти якусь із концепцій. У жодній іншій галузі пізнавальної діяльності немає такої залежності реального предмета галузі пізнання від того, яке означення йому дають. На відміну від філософії, наявність різних означень суттєвих ознак науки, предмета конкретних наук значно менше впливає на предмет діяльності науковців. Проблематика досліджень науковців формується головно запитам практики і внутрішньонауковими проблемами.

Метою цього дослідження є не аналіз наявних тлумачень філософії та науки і зумовленість цих тлумачень тим чи іншим типом філософської концепції, у межах якої сформовані ці тлумачення, таке дослідження з огляду на обширність матеріалу повинно бути темою окремої публікації (і такі публікації є [1]), а спроба виявити, чи можна засобами логіки здобути якісь аргументи для вирішення проблеми відношення між наукою і філософією.

Аналіз розпочнемо з виявлення усіх можливих варіантів відношення між поняттями *наука* і *філософія*. Між довільними поняттями (а отже, й між зазначеними), залежно від того, мають ці поняття спільні елементи чи ні, може бути відношення одного з двох видів: сумісність або несумісність (несумісність показана на рис.1). У випадку сумісності, тобто наявності спільних елементів у обсягах понять, може бути три варіанти: рівнообсяговість (рис.2), перехрещеність (рис.3) і підпорядкованість (рис.4). В останньому випадку можливі два варіанти: коли перше поняття підпорядковане другому (рис. 4, а) і коли друге поняття підпорядковане першому (рис.4, б). Оскільки інших якісно відмінних видів відношень між поняттями бути не може, то відношення між поняттями “філософія” і “наука” повинна відтворювати одна з п’яти наведених діаграм. Подальший аналіз повинен полягати у виборі одного з цих варіантів.

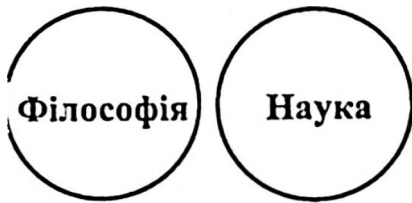

Рис.1.

Рис.2.

Рис.3.

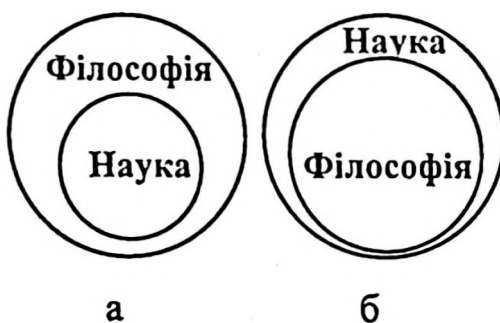

Рис.4.

На якій підставі можна відкинути той чи інший варіант відношення або прийняти один із них? Для цього потрібно з'ясувати, чи мають об'єкти з ознаками, які належать до змісту першого поняття, ознаки, які належать до змісту другого і навпаки. У деяких випадках для визначення виду відношення між поняттями досить порівняти їхні обсяги.

З метою порівняння понять за обсягами потрібно з'ясувати, якими є обсяги понять *наука* і *філософія*. Оскільки кожному з цих слів властива полісемія, то перш, ніж визначити обсяги понять, треба прийняти, у якому із можливих значень, зафіксованих як нормативні в тлумачних чи енциклопедичних словниках, вживатимуть ці слова в подальшому аналізі.

Слово *наука* позначає таке: діяльність (певний вид) і продукт цієї діяльності, тобто система знань у тій чи іншій галузі. Очевидно, що обсяг поняття *наука* (незалежно від того, у якому значенні вжите це слово — в першому чи в другому) містить понад один елемент: галузей (видів) пізнавальної діяльності, які ми називаємо науками, є багато (математика, фізика, хімія, біологія тощо); відповідною є кількість систем знань (математичні знання, знання з фізики та ін.). Отже, обсяг поняття *наука* містить багато елементів.

Слово *філософія*, аналогічно до слова *наука*, вживають і на позначення діяльності (певного виду), і на позначення продукту цієї діяльності, тобто системи

знань. Обсяг цього поняття містить один елемент, оскільки є лише одна галузь пізнавальної діяльності (і, відповідно, система знань), яку ми називаємо словом *філософія*. Тобто слово *філософія*, незалежно від того, в першому чи другому значенні його вжито, є одиничним поняттям.

Отже, якщо порівнювати обсяги понять *наука* і *філософія*, то не має значення, в якому сенсі ми розглядатимемо ці слова — чи в сенсі діяльності, чи в сенсі продукту цієї діяльності. І в тому, і в іншому випадку поняття *наука* містить багато елементів, а слово *філософія* — один.

Однак слово *філософія* можна вживати ще в інших значеннях: як назву філософських знань, накопичених у межах певного філософського напрямку (наприклад, філософія позитивізму, філософія екзистенціалізму); знань, накопичених протягом певного часу (наприклад, філософія античності, філософія XX століття), знань, сформованих певним філософом (філософія Арістотеля, філософія Григорія Сковороди). У трьох останніх видах значень обсяг поняття *філософія* не є одиничним. Слово *філософія*, як синонім, наприклад, до виразу “філософське вчення певного філософа”, містить багато елементів. Проте очевидно, що коли йдеться про відношення між наукою і філософією, то слово *філософія* вживають у значенні галузь пізнавальної діяльності (або система знань, накопичених у цій галузі). Тому у подальшому аналізуватимемо поняття *філософія* з одиничним обсягом.

Визначивши обсяги понять *філософія* і *наука*, маємо певні підстави для аналізу відношення між ними. Оскільки одне з аналізованих понять (*наука*) містить багато елементів, а друге (*філософія*) — один, то між цими поняттями не можуть бути відношення перехрещеності (рис.3) і такої підпорядкованості, як на рис.4,а.

Проаналізуємо перший випадок. Нехай якийсь поняття (зміст якого містить ознаку S) перебуває у відношенні перехрещеності з іншим (зміст якого містить ознаку P). Перше поняття (тобто з ознакою S) повинно поділятися на два види (які мають ознаку P і які її не мають), а це означає, що поняття з довільною ознакою S повинно містити в своєму обсязі не менше двох елементів. Отже, одиничне поняття не може перебувати у відношенні перехрещеності з якимось іншим поняттям. Аналогічно можна спростувати можливість відношення підпорядкованості, зображеної на рис. 4,а: одиничне поняття (*філософія*) не може мати понять видових, що бувають тільки у тих понять, обсяг яких можна розділити, а для цього обсяг поняття повинен містити більше одного елемента.

Між поняттями *філософія* і *наука* не може бути також рівнообсяговості, оскільки у цьому відношенні не можуть перебувати поняття з різним обсягом. Філософія не може бути частково наукою, а частково ні, не може бути ототожнена з наукою і не може мати науку своїм видом. У підсумку з п'яти видів відношень, які можуть бути між поняттями *філософія* і *наука*, залишилося два: несумісність і підпорядкованість (зображена на рис. 4,б). Для вибору між цими варіантами знання про відношення обсягів аналізованих понять уже не допоможе.

Для того, щоб з'ясувати, яке з двох відношень, що залишилися, є правильним, потрібно визначити специфічні ознаки науки. Якщо філософія має ці ознаки, тоді можна зробити однозначний висновок: між філософією і наукою є відношення підпорядкованості, тобто філософія є видом науки. І навпаки, якщо філософія не має цих ознак, то між нею і наукою є відношення несумісності.

Отже, якими є специфічні (видові) ознаки наукової діяльності, наявністю яких вона відрізняється від інших видів пізнавальної діяльності, наприклад, від побутової пізнавальної діяльності та від псевдонаук? Чим наукове пізнання відрізняється від ненаукового?

Відповідь на ці питання треба шукати в працях дослідників науки (тобто в галузі наукознавства, або, за іншою назвою, філософії науки). До деякого часу панував ідеал науковості, сформований класичною наукою [2]. Однак у процесі наукової практики зі зростанням інтенсивності розвитку наук, а також у зв'язку з посиленням уваги дослідників до аналізу науки, яке було у ХХ ст., розпочато критику класичного ідеалу науковості, яка не завершилася поки що прийняттям дослідниками науки нової концепції науковості. Отже, для виявлення критеріїв науковості знань, тобто специфічних ознак науки, працями наукознавців не можемо скористатися. Проте є інший шлях — можна застосувати уявлення про науковість, сформоване практикою самої науки і використовуване у науковій експертизі знань.

Перш ніж проаналізувати уявлення про ознаки науки, сформовані практикою наукової експертизи, зафіксуємо те, що є загальним для всіх видів пізнавальної діяльності, тобто родову ознаку наукового пізнання. Загальна ознака для всіх галузей пізнавальної діяльності та, що діяльність у кожній з них повинна завершуватись отриманням знань. Якщо процес пізнавальної діяльності в якійсь галузі є нескінченним у тому сенсі, що в цій галузі постійно займаються пізнанням, а знань не отримують, то це безрезультативна діяльність, тобто не потрібна.

Тепер проаналізуємо, за наявністю яких ознак певне знання оцінюють як наукове. Насамперед наукове пізнання потрібно відділити від пізнавальної діяльності, яку провадять під час навчального процесу. Адже наукове пізнання спрямоване на отримання не будь-якого знання, а лише нового. Крім того, наукове знання є достовірним знанням, тобто підтверджуваним, перевірюваним. Науковці не ставлять такої сильної вимоги, як абсолютна істинність. Якщо знання підтверджене, то цього досить і для того, щоб прийняти його, і для того, щоб застосовувати. Достовірність знань оцінюють також ступенем логічної обґрунтованості знань (чи знання не є внутрішньосуперечливим, чи отримані висновки справді впливають із вихідних знань). Окрім того, пізнавальну діяльність науковця потрібно

відділити від пізнавальної діяльності, яку провадять не з навчальною метою фахівці інших професій. Наприклад, пізнавальна діяльність слідчого також спрямована на отримання нового достовірного знання (хто вчинив певний злочин?), однак ці знання ніхто не називає наукою. Наукове знання відрізняється від згаданого вище тим, що воно є знанням стійких ознак (властивостей і відношень, одним із видів яких є закони); унаслідок наукового дослідження отримують знання про ознаки, прояв яких повторюється і, отже, його можна передбачити й використати в практичній діяльності. Якщо зробити певні узагальнення про злочини, з'ясувати зв'язок між злочинністю і якимись іншими чинниками, то це буде вже наукове знання. Як бачимо, наукове знання — це, окрім іншого, знання про стійкі ознаки. Ще однією ознакою наукового знання є його практична спрямованість: воно повинно бути потрібне людям. Потрібність знань, їхня достовірність і новизна — це обов'язкові ознаки наукової праці, що їх висуває наукова експертиза у разі кваліфікації таких праць для присвоєння ступеня кандидата наук. У підсумку, наукове пізнання можна означити так: це діяльність, спрямована на отримання потрібного, нового, достовірного знання про стійкі (обов'язкові) ознаки певних об'єктів.

Чи повинна філософія мати перелічені ознаки? Скажімо, чи повинна філософія давати знання взагалі? Можливо, філософія — це галузь, у якій лише ставлять проблеми? Прийнявши, що філософія не завершується виходом за межі проблематичного знання, визнають, що вона є діяльністю, яка в кінцевому підсумку не завершується отриманням достовірних знань, а отже, отримувані філософами знання є такими, які не можуть бути застосовані. В такому разі філософія є пізнанням, яке не дає знань, тобто це безрезультативна діяльність. Очевидно, що філософи не повинні погоджуватися з оцінкою їхньої діяльності як безрезультативної. Про те, що філософія повинна давати знання, можна зробити висновок, ознайомившись з філософськими працями: у них пояснено те, чим є буття, що таке кількість, якість, відношення тощо. Навіть якщо хтось твердить, що філософія не повинна давати знань, а її завданням є лише виявлення проблем, то він подає свої ідеї не як проблеми, а як знання, що їх пропонує читачеві прийняти. Отже, наслідком діяльності філософа повинно бути отримання знань.

Чи повинно філософське знання бути потрібним? Очевидно, що так. Якщо знання непотрібне, то його продукування позбавлене сенсу. Чи повинно це знання бути новим? Також очевидно: якщо воно не є новим, то його продукування може бути підпорядковане хіба що педагогічним завданням. Чи повинно філософське знання бути достовірним? Безсумнівно, знання, яке не є достовірним, не підтверджується, позбавлене будь-якої цінності; воно не може бути використане. Чи повинно воно стосуватися стійких, обов'язкових ознак? Так, адже в іншому випадку не буде підстав для

його використання. Отже, філософське знання повинно мати ті ознаки, що й наукове, тобто філософія є видом науки (очевидно, що ті знання, які претендують на статус філософських, проте названих вище ознак не мають, потрібно вилучити з філософії).

Однак на цьому аналіз відношення між філософією і наукою не можна вважати завершеним, принаймні з огляду на те, що кожному філософові, як і нефілософові, який має певні уявлення про філософію, є очевидним, що філософія чимось відрізняється від інших наук. Водночас філософія, відповідно до виконаного аналізу, повинна мати ті видові ознаки науки, якими кожна з наук відрізняється від ненаукової діяльності.

Що це за ознаки, якими наука філософія повинна відрізнятися від усіх інших наук? Відповідь на це питання можна шукати двома шляхами. З одного боку, це повинна бути якась ознака, яку має кожна з наук, крім філософії, тобто, щоб знайти її, треба виявити щось, що є спільним для всіх наук, крім філософії. Другий шлях — відшукати у працях філософів специфічну ознаку філософії, яка відрізняє її від інших наук.

Спробуємо виявити ту ознаку, якою філософія відрізняється від усіх інших наук, відшукавши ознаку, спільну для всіх наук, крім філософії. Для того, щоб проаналізувати це, виявимо, насамперед, якою є структура предмета довільної науки (крім філософії). У кожній такій науці з'ясовують структуру конкретних об'єктів та їхні стійкі ознаки (властивості й відношення). Однак у кожній науці (крім філософії) досліджують не довільні об'єкти, а об'єкти з певними специфічними ознаками. Наприклад, у фізиці вивчають структуру об'єктів, яка зумовлює певні специфічні ознаки (масу, теплопровідність, електропровідність тощо), і самі ці ознаки (властивості й закони); аналогічно в астрономії досліджують структуру об'єктів з певними специфічними ознаками (космічних тіл), їхні властивості й закони; так само в біології вивчають структуру самоорганізованих об'єктів, яка власне визначає специфічні для них способи збереження цілісності, а також властивості й закони, притаманні цим об'єктам, тощо. Отже, якщо предметом якоїсь галузі пізнавальної діяльності є об'єкти з певними спеціальними ознаками і в ній послуговуються науковим методом, то цю галузь знань треба називати спеціальною (частковою) наукою; слово "спеціальна" часто опускають. Власне це може бути тим спільним, що об'єднує всі спеціальні (часткові) науки, протиставляючи їх одній якісно відмінній науці — філософії. Адже справді, фізичний зв'язок вивчає фізика, хімічний — хімія, біологічний — біологія, соціальний — соціологія тощо. Однак жодна подібна наука не вивчає, що таке зв'язок у загальному випадку. Тож потрібна наука, яка вивчатиме найзагальніші ознаки. І саме цим вона (ця наука) протиставлена усім іншим наукам.

Після пошуку тої ознаки, яка притаманна кожній науці, крім філософії, на підставі аналізу структури предмета цих наук звернемося до філософів. Чи фіксують філософи як специфічну ознаку філософії спрямованість її на дослідження найзагальніших ознак (найзагальніших відношень, одним з видів яких є закони, і властивостей).

Згідно з Арістотелем [3, 982 а 5-25], філософ, наскільки це можливо, знає все, хоча він і не має знання про кожен предмет зокрема. Арістотель тут же роз'яснює, що знання про все обов'язково має той, хто найбільше володіє знанням загального, оскільки він знає все, що підпадає під загальне. В іншому місці [3, 1003 а 20-30] Арістотель однозначно стверджує, що філософія — це наука про існуюче як таке, що вона не тотожна жодній із часткових наук, оскільки жодна з них не досліджує загальної природи існуючого як такого, а визначає своїм предметом якусь частину існуючого.

Іоан Дамаскин визначає філософію як пізнання існуючого, виділеного лише за тим, що воно існує, тобто пізнання природи існуючого [4, с.622]. Отже, також ідеться про пізнання будь-яких об'єктів, які існують, а не про якийсь їхній вид. Іоан Дамаскин уточнює, що "існуюче" є загальним іменем усього, що існує [4, с.623]. Подібні уявлення мав також Франческо Патріці, згідно з яким філософія є пізнанням всезагальності речей [5].

Тлумачення філософії як науки про загальне детально розробив Френсіс Бекон. Він стверджував, що потрібно "допустити одну всезагальну науку, під назвою *перша філософія*", а в розвитку решти наук вона мала б посідати таке ж місце, "як той спільний відрізок шляху, за яким дороги починають розходитися в різні боки"[6]. Згідно з Френсісом Беконом, цій науці ми не можемо протиставити жодної іншої, оскільки вона аналізує речі лише в найзагальнішій формі [7]. Предметом цієї філософії повинно бути "дослідження загальних принципів і аксіом не однієї якої-небудь науки, а багатьох наук" [8], дослідження таких ознак буття як "кількість, подібне, різне, можливість".

Міркування про те, що філософія є галуззю пізнавальної діяльності про найзагальніше знання, можна знайти в інших філософів. Згідно з Декартом, цивілізовані люди відрізняються від дикунів і варварів лише філософією, оскільки вона поширюється на все доступне для людського пізнання [9]. Отже, предмети філософії — це всі об'єкти, на які лише може бути спрямована пізнавальна діяльність людини, а не тільки якісь специфічні об'єкти. Гоббс також твердить, що предметом філософії є довільне тіло, виникнення якого ми можемо досягнути засобом наукових понять і яке ми можемо в якому-небудь відношенні порівнювати з іншими тілами [10]. Саме завдяки філософії ми переходимо від споглядання окремих предметів до загальних понять [11]. Однозначно висловився Сен-Сімон, заявивши, що філософія є наукою про загальні поняття [12]. Тлумачення філософії як знання про загальне знаходимо у Вільгельма Вундта [13]. Як бачимо,

міркування про те, що предметом філософії є загальне знання, відшукуємо у багатьох філософів.

Про те, що предметом філософії є загальне знання, можна дізнатися не тільки з висловлювань філософів про філософію, а й зі змісту їхніх праць. Адже значна частина цих праць присвячена загальній структурі існуючого; багато праць стосуються найзагальніших понять (категорій), найзагальніших принципів, законів.

Наведені аргументи спонукують прийняти, що предметом філософії є найзагальніше знання: знання про структуру існуючого (тобто загальну для всього існуючого) і загальні ознаки існуючого (властивості й відношення). Власне, таке означення дає змогу погодити ті вимоги, що філософія, з одного боку, є наукою, а з іншого, — її предметом не повинні бути об'єкти з якимись спеціальними ознаками, вивченням яких займаються часткові (спеціальні) науки. Однак є безліч інших означень предмета філософії, наприклад, вивчення світогляду чи методологія науки тощо. Та прийнявши таке означення (одне з останніх або подібне), прийдемо до того, що філософія не буде протиставлена іншим наукам, а стане такою ж частковою наукою, предметом якої є об'єкти з певними специфічними ознаками.

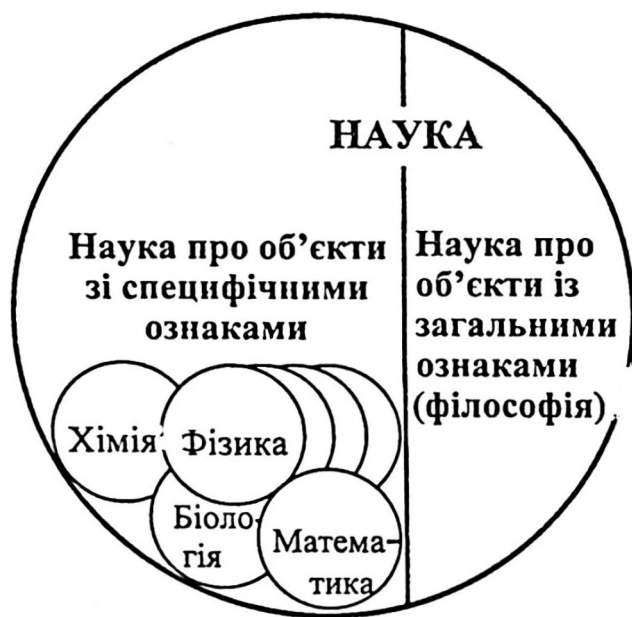

Рис.5.

Отже, поняття *наука* поділяють на два види (рис.5): наука про об'єкти зі специфічними ознаками (таких наук є багато, зокрема, математика, фізика, хімія, біологія, соціологія, психологія тощо) і наука про об'єкти з найзагальнішими ознаками (така наука є лише одна — філософія). Між поняттями *наука про загальне* (філософія) і *наука про специфічне* (спеціальна наука) є відношення несумісності.

1. Желнов М.В. Предмет философии в истории философии. Предыстория. — М., 1981. — 720 с.
2. Малкей М. Наука и социология знания. — М., 1983. — 253 с.
3. Аристотель. Метафизика // Соч.: 4 т. — М., 1975. — Т.1.
4. Дамаскин И. Диалектика // Антология мировой философии. В 4 т. — М., 1969. — Т.1., — Ч.2.

5. *Патрици Ф.* Новая философия вселенной // Антология мировой философии. В 4 т. – М., 1970. – Т.2. – С.148.
6. *Васон F.* Of the Proficiency and Advancement of Learning, Divine and Humane // Great Books of the Western World. – Vol.30. – Chicago. – P.40.
7. *Бэкон Ф.* О достоинстве и приумножении наук // Бэкон Ф.: В 2 т. – М., 1977. – Т.1. – С.200.
8. *Васон F.* Of the Proficiency and Advancement of Learning, Divine and Humane // Great Books of the Western World. – Vol.30. – Chicago. – P.43.
9. *Декарт Р.* Начала философии // Декарт Р. Избр. произведения. – М., 1950. – С.412.
10. *Гоббс Т.* Основы философии. Часть первая. О теле // Гоббс Т. Соч.: В 2 т. – М., 1989. – Т.1. – С.79.
11. *Гоббс Т.* Основы философии. Часть первая. О гражданине // Гоббс Т. Соч.: В 2 т. – М., 1989. – Т.1. – С.272.
12. *Сен-Симон А.* Рассуждения литературные, философские и промышленные // Антология мировой философии: В 4 т. – М., 1971. – Т.3. – С.514.
13. *Вундт В.* Система философии // Антология мировой философии: В 4 т. – М., 1971. – Т.3. – С.642-643.

ANALYSIS OF RELATION BETWEEN PHILOSOPHY AND SCIENCE BY MEANS OF LOGIC

Ihor Dutsiak

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-41-50*

The problem to reveal the relations between philosophy and science arose from the very appearance of philosophy and till now there is no accepted solution of it. The relations between the extent of concepts “philosophy” and “science” have been analysed to reveal the relations between philosophy and science. It was concluded that philosophy was a sort of science. At the same time philosophy and all the other sciences are mutually exclusive. A conclusion was made that characteristics by which philosophy differs from other sciences are the cognition of the most common and necessary attributes and structure of existence on the basis of analysis of contents of philosophical works and analysis of philosophers’ expressions about characteristics of philosophy.

Key words: object of philosophy; object of science; logic

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2000

Прийнята до друку 08.06.2000